

Peti Lehel

Agrárszerkezeti változások az erdélyi falvakban.

**Hozzászólás Kiss Dénes Erdélyi falvak a 21. században
című dolgozatához**

A dolgozat premisszája, hogy a posztszocialista Romániában a vidéken lakók lényegesen rosszabb körülmények között élnek, mint a városi lakosok, azaz a falusi lakóhely társadalmilag hátrányos helyzetet jelent. A szerző mellett érvel, hogy az ipari társadalmak kialakulása óta a közép- és kelet-európai országokban, tehát Romániában is, a falusi lakosság életkörülményeit tekintve lényegesen „lemaradt” a városi lakosságtól. A szerző ezt az általa társadalmilag hátrányos helyzetnek nevezett állapotot véli visszatükröződni a falusi lakosságnak a városihoz képest bizalmatlanabb jövőképében. A relatíve pesszimista jövőkép mögött a történetileg örökölt helyzet mellett a szerző a rendszerváltás utáni kedvezőtlen gazdasági és társadalmi változásokat véli felfedezni.

Azt gondolom, hogy a vidék problémáinak a felvázolása egy falu–város összehasonlítású megközelítésből azért nem kívánatos, mert olyan előfeltevések következnek belőle, amelyek nem visznek közelebb a vidék „vidékiségéből” fakadó rendszerváltás utáni problémáinak a megértéséhez. Ebben az elgondolásban a vidék lakóinak az életkörülményekkel szembeni szubjektív megelégedettsége mindenkor pesszimistább lehetett a városiaknál. Az urbanizált és a rurális térségek ilyen alapú különbsége fokozottan történeti vonatkozású, ha egy ilyen történetileg adott tényezőhöz viszonyítjuk a rendszerváltás utáni falvak problémáit, aránytévesztések származhatnak belőle.

Az elemzés lényegében a vidék problémáinak ebből a látószögből való megnevezésére, rendszerezésére és elemzésére irányul, megfogalmazva azokat a kérdésköröket, amelyek tulajdonképpen a rendszerváltás utáni falusi társadalmak új orientációs irányait jelölnék ki. (A gazdasági változásokról szóló elemzése során az iparhoz kapcsolódó gazdasági változásokat és az agráriumspecifikus változásokat a szerző elkülönítetten kezeli.)

Hozzászólásomat a szerző által felsorakoztatott kérdéstömbök köre szervezem, abban a sorrendben, ahogy azok a dolgozatban következnek. Mivel a vázolt kérdések kapcsán több vonatkozásban is egyetértek a szerzővel, csak az általam másképpen tapasztalt folyamatokra térek ki. A dolgozatban megjelenített faluspecifikus, problémaorientált folyamatok adott esetben másként való érzékelése esetemben esetleges megfigyeléseken alapszik, semmiképpen sem általánosítható jellegűek.

1.

Azt gondolom, hogy nem indokolt teljes mértékben az ingázás rendszerváltozás előtti jelentőségéből következtetni a rendszerváltozás utáni regionális gazdasági állapotokra. Az ingázás jelentősége sok vonatkozásban mást jelentett 1989 előtt, mint utána. Az ingázás révén elért munkahely a falusi lakosság számára a forradalom előtt lényegében a megélhetés egyetlen alapja volt. A rendszerváltozás után sok esetben a munkahely igen kis részben biztosíthatta az ingázó falusi lakosság számára a megélhetést. Sokak számára a kilencvenes évek elején a felbomló állami vállalatoknál való maradás egyet jelentett azzal, hogy szerény jövedelmük legnagyobb részét utazási költségeikre fordították. Az a tény, hogy ilyen körülmények között is sokan megtartották munkahelyeiket, egyrészt azzal magyarázható, hogy sokak számára a munkahellyel való rendelkezés hosszú távon megtérülő kalkulációként tétéleződött. Megtartásának legfontosabb motivációja mögött a nyugdíjszerzés állt. Emellett a munkanélküli státus rendkívül negatív értékkonnotációkkal rendelkezett, főként az államszocializmus alatt szakképesítésekhez jutó aktív lakosság számára. A munkahellyel való rendelkezés ez esetben igen mélyen beágyazódott a mentális értékstruktúrákba. Ennek jelentőségét nem becsülhetjük alább például a kisparcellás, tagosítatlan területeken való gazdálkodás mentálisan determinált jellegénél, amely a kollektivizálás előtti kisbirtokos magángazdálkodási forma rendszerváltozás utáni reprodukciójának magyarázataként a gazdaságtanantropológiai irodalomban oly sokszor megjelenik.

Megkérdőjelezném annak az adekvátságát, hogy egy-egy régió gazdasági kompetenciájának bemérésére, a kompetenciákból következő „falusias fejlettségre” csupán az ingázás mértékéből következtessünk. A szerző az ingázás megyénkénti eloszlása révén felállított típus-kategóriák között *válságterületnek* nevezi többek között Szatmár megyét, annak alapján, hogy mind a városi, mind a falusi ingázás mértéke az országos átlag alatt van, illetve hogy a foglalkoztatottak átlagon felüli mértékben külföldön dolgoznak. Habár a szerző nem definiálja, hogy ez esetben hogyan határozza meg a válságterületet – a többi típusterületnek az ingázás alapján valószínűsített állapot-értékelése alapján –, azt gondolhatjuk, hogy a legfejletlenebb falusi térséget érti alatta. Szatmár megye esetében például nyilvánvaló, hogy a külföldi munkavállalás átlag fölötti gyakorisága olyan strukturális feltételeknek köszönhető, amelyek a határ közelségéből adódnak. A határ közelsége pozicionális előnyt jelent a hasonló helyzetben lévő rurális régiók lakossága számára. Valószínű, hogy a Szatmár megyeiek külföldi munkavállalása a kinttartózkodási idő, a hazajárás alkalmainak száma, a történetileg működő

transzregionális kapcsolatok révén strukturálisan nem tárgyalható együtt akár a Hargita megyeiek külföldi munkavállalásával, amely Szatmár megyét illetően is valószínűsíthetően főként Magyarországra terjed ki. Emellett a folyamatos külföldi munkavállalás stabil jövedelemforrást jelent.

Válsághelyzetben lennének tehát azok a megyék, amelyek falusi lakossága átlagon felüli külföldi munkavállalással jut biztos jövedelemhez, azokhoz képest, ahol a lakosság átlag fölött jut munkahelyekhez az ingázás révén? Lehet, hogy igen, de nem feltétlenül a jövedelemforrások ilyenképpen különbsége révén. Sokkal inkább az urbanizált régiók sok összetevős „húzóereje” miatt lehet így.

Az ipari tevékenységi formák alapján elkülönített kategóriákban a szerző a hagyományos népi háziipar új formáiról azt állítja, hogy az ezek alapjául szolgáló népművészeti ajándéktárgyak piaci értékét népművészeti autentikusságuk nyújtja, ajándéktárgyként való funkcionálásukat pedig a nemzeti néprajztudomány kanonikus gyakorlata tette lehetővé. Nem tartom teljes mértékben megalapozottnak a szerző kijelentését, mivel véleményem szerint egyéb strukturális összetevők is hozzájárultak a megváltozott funkcionalitású háziipar kialakulásához. A kommunista diktatúra alatt a népművészeti „ajándéktárgyak” lakásdíszként való funkcionálása elsősorban a kisebbségi léthelyzetből fakadó identitáskifejező, kompenzáló funkcióval rendelkezett. Minden bizonnyal ennek jelentőségét erősíthették fel a nemzeti néprajztudománnyal is szoros kapcsolatban álló falucentrikus mozgalmak által terjesztett ideológiák. A rendszerváltozás után a népi háziipar kiépülésének új formáit sokkal inkább a turizmusipar kontextusában vizsgálva tartanám célszerűnek.

2.

A falusi lakosság rendszerváltozás utáni gazdasági alternatíváinak a hiányát bizonyítja a szerző azon megállapítása, hogy a falusi lakosság érintettsége a mezőgazdaságban rendkívüli mértékben megnőtt. Erre a statisztikák által tükrözött folyamatra más szerzők is felhívják a figyelmet. Az egyes ágazatokban foglalkoztatottak számának alakulását mutató statisztikák adatai szerint Romániában a mezőgazdaságban dolgozók száma 1990-től 2000-ig 15,31%-kal nőtt.¹

A szerző az erdélyi falvak rendszerváltozás után kialakuló általános üzemszervezeti formájaként a kisüzemi, paraszti gazdaságot jelöli meg. Mindamellett, hogy egyetérték azzal az állításával, hogy kisebb-nagyobb mértékben az ország teljes területén a kollektivizálás előtti birtokstruktúra restaurációja történt meg, két körülményre szeretném felhívni a figyelmet.

A kollektivizálás előtti birtokszerkezet visszaállítása azért sem lehetett teljes, mivel a birtokviszonyok meghatározása sok esetben a lokális szereplők visszaemlékezése, a területek mérete, elhelyezkedése körüli konfliktusok és az esetleges konszenzusra jutásuk alapján történt meg. Ennek következtében jelentős területek vándoroltak új tulajdonosok birtokába, általában olyanokéba, akik a rendszerváltozás után az önellátást meghaladó mezőgazdasági termelésbe rendezkedtek be. Ezeknek a gazdáknak az igénylései „fantomföldjeik” iránt az átlagosnál termelékenyebb kisüzemi gazdasági „vállalkozásuk” létrehozásának egyik kockázati eleme volt. A földek osztásakor nem volt ritka a vissza nem igényelt területeken való foglalás sem. A régi birtokszerkezetet némileg módosította az 1991. évi 18-as törvény alkalmazása is, amely előírta, hogy azok a személyek, akik legalább három évet dolgoztak a kollektív gazdaságban, 50 ár földterületre jogosultak.

Az erdélyi mezőgazdasági szereplők elkülönítésekor a szerző külön tárgyalja a volt állami gazdaságokat túlélő *nagyüzemeket*, amelyeket az „agrobiznisz” részeinek tart. Habár nem definiálja, hogy mit is ért a fogalom alatt, azt állítja, hogy ebbe a kategóriába tartozik a társas gazdaságok egy része is. Érzésem szerint indokolatlan az a kijelentése (a szerző nem is bizonyítja), hogy ezek az üzemek működésükben alig kapcsolódnak a falvak életéhez. Tapasztalatom szerint a nem helyi, nem családi gazdaságokként működő mezőgazdasági nagyvállalkozókat, azokat tehát, akik a szerző besorolása alapján részei lehetnek az „agrobiznisznek”, igen szoros kapcsolat fűzi a helyi társadalmakhoz, már csak azért is, mivel termelésüket különféle megegyezések alapján az ő földjeiken valósítja meg. Ezek a megállapodások igen gyakran nem kontraktuálisak, hanem szóbeli megegyezésen alapulnak. A nagyvállalkozó sok esetben terményben fizet a földek használatáért, amelynek mennyisége a termés milyensége függvényében változik. Megfigyeléseim szerint főképpen azokban a falvakban léptek fel az ilyen típusú mezőgazdasági szereplők, ahol a gazdálkodásnak nem voltak fontos hagyományai, azaz a megélhetés alapja történetileg visszamenően nem az agrárium volt. A nagyüzem létrejötté egy-egy faluban több munkahelyet is biztosíthat főként a különféle mezőgépeszeti, szerelői képesítéssel rendelkező férfilakosság számára. A helyi társadalmak gazdasági életében centrális fontosságú, mivel az egyes alacsony eszközellátottságú falvakban a lakosság csupán általa tud a földjei révén minimális haszonra szert tenni, még akkor is, ha ez nem pénzt, hanem „önellátását” biztosító terményt jelent.

Úgy találom, hogy a szerző által felállított „szereplőközpontú” elkülönítés nem modellálja kellőképpen az agrárszektor mai szerkezetét. Egy-egy nagyüzem a fentiekben tárgyalt centrális fontosságához hasonló funkcióra, példá-

ul a szerző által családi gazdaságokba sorolt mezőgazdasági vállalkozó üzemszervezetre is szert tehet. Sok esetben egy-egy településen az állami gazdaságok gépparkjai nem a társulások tulajdonába vándoroltak át, sem pedig árverések soráni fragmentációra vagy kiosztásra nem kerültek (vagy nem lopták el őket), hanem egy-egy helybeli mezőgazdasági vállalkozó vásárolta meg. Ezek a vállalkozók a szerző által a besoroláshoz kevés támpontot nyújtó kategóriák alapján ugyan családi vállalkozásokként definiálhatók, ám a helyi társadalmak életében játszott gazdasági súlyuk alapján a nagyüzemi gazdaságokhoz hasonlóak. Az agrárium mai szerkezetének szereplők szerinti meghatározása nem tudja kellőképpen mintázni a gazdaságok stratégiai irányultságát, méretét, ugyanakkor, akár egy-egy településen is, az átmenetek igen gazdag variációjával találkozhatunk. Hogyha a szerző típusalkotását követjük, akkor méreteit, a lokális gazdasági viszonyokban játszott súlyát tekintve egy-egy családi gazdaságot a nagyüzembe is besorolhatunk, míg jövedelemszerkezet alapján akár egy újabb kategóriába, a részidős gazdaságokéba is beleférhet.

Kis-Küküllő menti tapasztalataim szerint azok a legsikeresebb családi kisüzemi gazdaságok (a mezőgazdasági vállalkozásokat nem tekintem családi gazdaságnak), amelyek kettős munkaszisztémával rendelkeznek (a háztartás valamely tagja főállásban munkahelyen dolgozik vagy nyugdíjjal rendelkezik). Kiss Dénes tipológiája szerint ezek leginkább a *részidős gazdaságok*nak feleltethetők meg, mivel üzemeltetőjük nem főállásban foglalkozik mezőgazdasággal, a mezőgazdasági termelésből származó jövedelem pedig valamiféle pótló bevételnek számít ebben a szerkezetben. Kisüzemi termelési szintjük – az én tapasztalataim szerint – ezeknek a gazdaságoknak mégis magasabb a teljes munkaidejű gazdaságokénál, mivel a rendszeres bérmunka jövedelmét visszaforgatják a mezőgazdaságba, ez pedig nem egyfajta pénzkezelési technika csupán, hanem valamiféle investíciót is jelent. Úgy tűnik, hogy az önellátáson túlmutató mezőgazdasági termelés abban az esetben valósítható meg, ha a gazdaságok rendelkeznek mezőgazdaságon kívüli jövedelemforrással, amely egy kiegyensúlyozottabb tervezést tesz lehetővé. Azoknak a gazdálkodó falusi értelmiségieknek a példáját hoznám fel, akik foglalkozásukból fakadó főállásuk mellett helyi szinteken is sikeres gazdálkodást folytatnak. A kettős munkaszisztémájú sikeres gazdák között nagy számban található átlagosan középfokú végzettséggel rendelkező, a konszolidálás után adminisztrációs elitstátusba kerülő típus, illetve a helyi kulturális elithez tartozó, felsőfokú végzettségű is. Ezek esetében a sikeresség nemcsak a lokális társadalom egyéb csoportjaihoz képest magasabb tudás-kompetenciával magyarázható, vagy azzal, hogy könnyebben tudnak új technikákat működtetni – állami támogatási rendszerek követése, változó jogsza-

bályok számon tartása –, hanem a munkahelyről származó pénzforrás kompenzációs lehetőségével, ennek visszaáramoltatásával a gazdaságba. Ezek a gazdaságok viszonylag rugalmasabban reagálnak a nemzetgazdasági viszonyok és a piaci árak változásaira, amelyek önállóságukat nem érintik túlzottan érzékenyen, mivel rendelkeznek az állandó jövedelem kiegyenlítő alternatívájával. Tapasztalataim szerint ezeknek a gazdaságoknak a jövedelemszerkezete úgy alakul, hogy az állami munkahelyből vagy nyugdíjból származó jövedelmet beáramoltatják, a mezőgazdaságból szerzett profitot viszont egy idő óta nem forgatják vissza a gazdaságba, mivel rendelkeznek a termeléshez szükséges alapvető gépekkel és eszközökkel. Az ingázással elérhető munkahely-lehetőségek ily módon egy-egy családi háztartás nagyobb anyagi biztonságához járulnak hozzá, ám a hosszú távú ingázás igen nagy megterhelést ró az egyénre. Az ingázással elérhető munkahely tehát a háztartások anyagi stabilitása szempontjából előnyös tényezőnek számít, ám az egyéni igénybevétel szempontjából hátrányos összetevőt jelent.

Elmondható, hogy a stratégiaválasztások legfőbb célja és motivációja a családok jólétének a biztosítása. A jólét megteremtésére irányuló készlet nem csupán a család anyagi biztonságát hivatott biztosítani. Az egyes családok ezáltal épülnek be az életvilág tágabb szimbolikus környezetébe is.

Az erdélyi agrárium mai szerkezetének felvázolásához jó lett volna, ha a szerző a gazdasági típusoknak olyan leírására törekszik, amely nemcsak az ebben érintett szereplőket veszi számba, hanem további szempontokat is figyelembe vett volna, például: ezeknek a gazdaságoknak az orientációs stratégiáit.

A szerző keveset mond a rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti változások folyamatának szakaszairól. A diakronikus megközelítés hiánya miatt nem láthatóak azok az elmozdulások, amelyek a gazdasági és az agráriumbeli átalakulást előidézték. A mezőgazdaságban érintett lakosság részvételi minőségében, a gazdasági típusok stratégiakövetésében, a társas gazdálkodási formák kialakulásában, illetve felbomlásában, a családi vállalkozások létrejöttében szakaszok és csomópontok vannak, amelyek feltárása nélkül az agrárszerkezet átalakulásáról alkotott képünk nem lehet elég objektív. A rendszerváltozás után a szocialista ipari létesítmények – adott esetben csökkent aktivitással – a kilencvenes évek közepéig is foglalkoztatták a falusi lakosságot, mint ahogy egyes helyi gépállomások, szőlészetek is továbbműködtek, sőt különféle gépi szolgáltatást nyújtottak a gépesített műveléshez eszközökkel nem rendelkező gazdaságoknak. Ennek függvényében a gazdaságok iránykeresése, jövedelemszerkezete, munkaszisztémája jelentősen más agrárszerkezeti mintát sejtet, mint a jelenlegi.

3.

A szerzőnek a vidéki elit helyzetéről tett megállapításai alapos témaismeretről árulkodnak. Ezzel kapcsolatban csak a vidéki papok elitstátusát látom néhány részletében másképp. Azt gondolom, hogy a papok töretlen presztízsnak való örvendése csupán a vidéki elit egyéb csoportjaihoz viszonyítva tűnik annak, amelyekhez képest a szerző által felsorolt indokok némelyike révén valóban konszolidáltabb elitstátusnak örvendhetnek. Számos településen azonban éppen a külföldi, esetleg testvértelepülési segélyek szétesztása körül kialakult viszályok járultak hozzá egy-egy pap presztízisének az aláásásához, amely sok esetben a pap és a közösség egyes csoportjai közötti konfliktus kirobbanásához vezetett. Mindemellett a rendszerváltás után számos új alkalom adódott arra, hogy a vidéki lelkészek elitstátusukat konszolidálják, például a testvértelepülési kapcsolatok szervezésével és irányításával, amelyek során a ceremóniális alkalmak számos önreprezentációs, presztízskonszolidáló lehetőséget is jelentettek.

Külön figyelmet érdemelne a „vállalkozó-papok” sajátos helyzete, akik a rendszerváltás után egy-egy településnek nemcsak a vallási és kulturális vezetésére törekedtek, de olyan tőkeáramlás előmozdítói voltak, amely gazdasági téren is komoly hatással volt a település gazdasági arculatának a kialakulására.

4.

A dolgozat egyik következtetése, hogy a mezőgazdaság nem képezheti a vidék gazdasági problémáinak a megoldását, míg a vidéki lakosság számára a megélhetési alternatívát a vidéki vállalkozások esélyének javításában látja, amely infrastruktúra-fejlesztéssel érhető el.

Az infrastruktúra-tökéletesítés ugyanúgy modernizációs fejlesztést igényel, mint a mezőgazdasági termelés korszerűsítése. E tekintetben a mezőgazdaság modernizálását elősegítő integrációs mintákról sincs tudomásunk. Úgy tűnik, hogy teljesen autark módon még az adott viszonyok között sikeresnek nevezhető gazdaságok sem tudnak megélni a mezőgazdaságból, az ebből származó esetleges profit csak az outsider jövedelmeknek a mezőgazdaságba való folyamatos konverziója révén valósítható meg. Kérdés, hogy a mezőgazdaságra irányuló külső fejlesztések nyomán ez megváltoztatható lenne-e. Ha a gazdaságok eszközkészletének modernizálása a jelenlegi makrogazdasági feltételek mellett nem történik meg, néhány éven belül várhatóan alacsonyabb produktivitásúak lesznek.

A CERT kutatói szerint a legfőbb gondok Románia agrárszerkezetében a következőkből adódtak: 1. adósságproblémák; 2. üzemeltetési problémák; 3. újjászervezési problémák egy olyan jogi környezetben, ahol a kormány intervenciói dominálnak.² Más kutatók a 18/1991-es törvény alkalmatlanságára hívják fel a figyelmet, amely csekélyebb mértékben a múlttal való szakítás volt, mint egy igényes reform.³ A szociálintropológus Andrew Cartwright szerint Romániában 1989-ben a mezőgazdasági termelésre hasznosított földek 28 százaléka az állami szektorban volt, 65 százalék tartozott a kollektív gazdaságokhoz, a többi pedig magántulajdonban volt, általában a hegyvidéki falvak esetében, valamint kisméretű háztáji parcellákon.⁴ Romániában az 1991 februárjában érvénybe lépő földtörvénnyel az a visszás helyzet állt elő, hogy azoknak a tulajdonosoknak az utódai, akik visszaigényelték szüleik korábbi földjeit, többségükben már városokban éltek. Az *Information Pack for Farming in Romania* adatai szerint 1997 után a vidéki földek 60 százaléka olyan személyek tulajdonában van, akik urbánus közegben élnek.⁵ Ilyen körülmények között az 1991. évi 18-as törvény nyomán sokan hétvégeken kényszerültek megművelni a földjeiket, míg mások bérbe adták. A törvénykezési restriktciók, amelyek a föld haszonbérletbe való kiadására vonatkoztak, és amelyek a kis és közép nagyságú gazdaságok működéséhez kedvezőtlen makrogazdasági környezeti feltételekkel kombinálódtak, azt eredményezték, hogy az ország egész területén jelentős méretű földterületek maradtak megdolgozás nélkül.

A Románia agrárszerkezetének átalakulását vizsgáló angol közgazdászok megállapították, hogy 1990-től az ország pénzügyi rendszerének fejlődése számos akadályba ütközött: a bankok továbbra is az állami tulajdonban lévő veszteséges vállalatokat (SOE) finanszírozták, különösképpen az agrárszektorban.⁶ Ezeknek a kutatóknak egy közös konklúziója, hogy a legnagyobb problémák a romániai rurális szektorban az átmeneti gazdasági rendszerek sajátosságaiból fakadnak: a kibontakozó bankrendszer nem tud sikeresen megfelelni az agrárszektor szükségleteinek. Az agrárszektor szezonális finanszírozási követelményei a gazdálkodás, a termelés, raktározás, forgalmazás elősegítése érdekében, valamint a rekapitalizáció és az átstrukturálás kívánalmainak való megfelelés számos rurális finanszírozási problémához vezetett.⁷

5.

A korszerűtlen és számottevő specializációt nélkülöző alacsony mezőgazdasági produktivitás, az állami szolgáltató intézményrendszer összeomlása nyomán fellépő helyzet megoldatlansága, az elitképződés rendszerváltozás utáni problematikussága mellett a jelenbeli vidék számos egyéb súlyos problémá-

val is küzd. Még azoknak a falvaknak az esetében is, amelyek lakosságának legnagyobb része 1990 után nem volt az agrárszektorra utalva, hanem modern, a piacgazdasági formákra utaló vállalkozói modellt követett, felvetődik a kérdés, hogy gazdasági mintakövetésük mennyire gyökerezik a posztkommunista törvénykezések bizonytalanságát kihasználó informális gazdasági technikákban. A nem mezőgazdasági eredetű jövedelmekből, hanem például a kitermelőiparra alapozó falvaknak a piacgazdaságra való átmenetre utaló gazdasági orientációja esetében ugyanúgy kétségeket maga után hagyó probléma: vajon nem egy véges erőforrás kielésén épülő gazdasági tevékenységről van-e szó, amelynek egy stabilizálódó piacgazdasági egyensúly esetén vajmi kevés esélye van?

A jelen viszonyok között a vidék társadalma érték- és normarend követeési bizonytalansággal, közösségi koordinációs zavarokkal, szegregációval, társadalmi disszonanciát tükröző megnyilvánulásokkal küzd.

Jegyzetek

- ¹ Bernád Ildikó: A munkaerőpiac helyzete. In Horváth Gyula (szerk.): *Székegyföld*. MTA – Regionális Kutatások Központja. Dialóg– Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003, 132–144. 134.
- ² Davis, R. Junior –Hare, Paul G.: *Reforming the Systems of Rural Finance Provision in Romania: Some Options for Privatisation and Change*. Centre for Economic Reform and Transformation (CERT), Department of Economics, School of Management, Heriot-Watt University, Riccarton, Edinburgh, 1997. Idézi Davis, R. Junior – Gaburici, Angela –Hare, Paul G.: *What's Wrong with Romanian Rural Finance? Understanding the Determinants of Private Farmers' Access to Credit*. CERT, Heriot-Watt University, Economic Forecasting Institute – Bucharest, 1998. 1–44. Nyersfordítás tőlem – P. L.
- ³ Cartwright, Andrew: *Against 'Decollectivisation': Land Reform in Romania, 1990–1992 Perspective*. Max Planck Institute for Social Anthropology, Working paper No. 4. 2000. 20. Elérhetőség: <http://www.eth.mpg.de>. Nyersfordítás tőlem – P. L.
- ⁴ Ua. Nyersfordítás tőlem – P. L.
- ⁵ UK Agricultural Consultancy Firm MASDAR, Information Pack for Farming in Romania. Wokingham. December 1997. Idézi Andrew Cartwright: i. m.
- ⁶ Heidues, Franz – Davis, R. Junior – Schrieder, Gertrud: *Agricultural Transformation and Implications for Designing Rural Financial Policies in Romania*. University of Hohenheim, CERT, Heriot-Watt University, 1997. Nyersfordítás tőlem – P. L.
- ⁷ Davis, R. Junior –Hare, Paul G.: i. m. 8. Nyersfordítás tőlem – P. L.